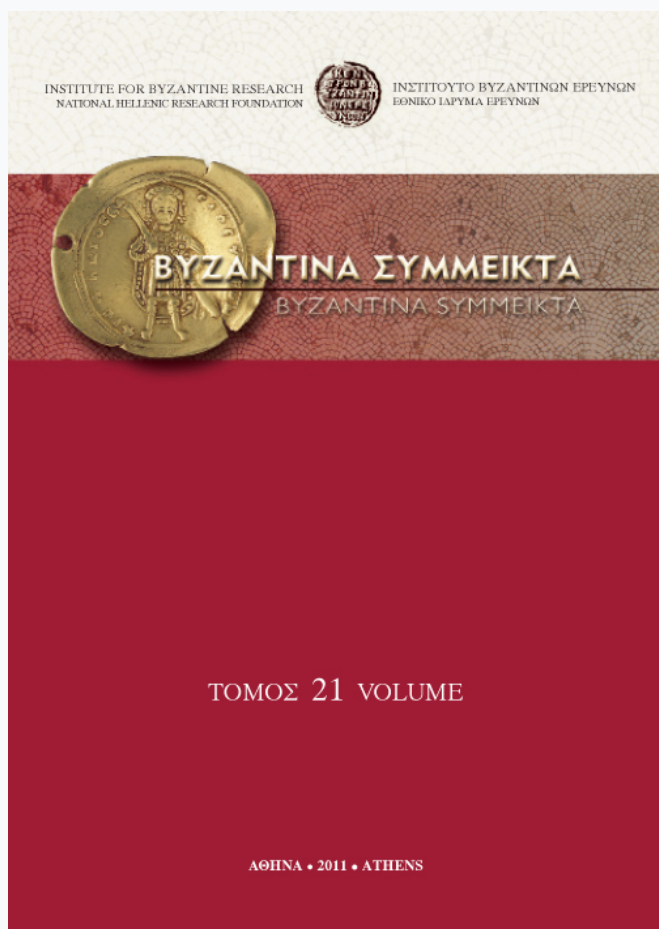

Byzantina Symmeikta

Vol 21, No 1 (2011)

BYZANTINA SYMMEIKTA 21

Κωδικολογία: σύγχρονες κατευθύνσεις και νέα όρια

Maria Luisa AGATI

doi: [10.12681/byzsym.1059](https://doi.org/10.12681/byzsym.1059)

Copyright © 2014, Maria Luisa AGATI

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

AGATI, M. L. (2012). Κωδικολογία: σύγχρονες κατευθύνσεις και νέα όρια. *Byzantina Symmeikta*, 21(1), 195–216. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1059>

MARIA LUISA AGATI

ΚΩΔΙΚΟΛΟΓΙΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΟΡΙΑ*

Τὸ 1715 ὁ Bernard de Montfaucon ἔγραφε στὸν πρόλογο τῆς *Bibliotheca Coisliniana* (σὲ μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικά): «Δὲν ὑπάρχει ... πολιτισμὸς ... ποὺ νὰ μὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς· συνεπῶς κάνει κάτι ἀξιόλογο ἐκεῖνος ποὺ φροντίζει νὰ φθάνουν καθαρὲς καὶ διαυγεῖς ἕως ἡμᾶς οἱ φιλολογικὲς πηγές»¹. καὶ πὶο κάτω συνέχιζε: «Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὅποιος ἐτοιμάζει μία νέα ἔκδοση ὁποιουδήποτε συγγραφέα ὀφείλει νὰ ἀνατρέχει στὴν αὐθεντία τῶν παλαιῶν κωδίκων»². Γράφοντάς τα αὐτὰ ὁ Montfaucon ἴσως δὲν εἶχε ἀπόλυτη συνείδηση ὅτι ἔθετε, πρῶιμα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν πὶο κατάλληλο τρόπο, ἀφ' ἑνὸς τὰ θεμέλια τῆς σύγχρονης κριτικῆς χειρογράφων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκεῖνα τῆς συνολικῆς, ἢ σφαιρικῆς, μελέτης τοῦ χειρογράφου – καλύτερα, τοῦ χειρογράφου βιβλίου ἢ ἀλλιῶς «κώδικα» -, μελέτη ποὺ νοεῖται στὴν οὐσιαστικὴ σχέση μεταξὺ τοῦ κειμένου καὶ τοῦ ὕλικου τοῦ φορέα. Ἡ διαίσθηση τῆς σημασίας τοῦ ὕλικου αὐτοῦ φορέα, σὲ μία στιγμὴ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ λογιόσύνη ἀρχαιοπωλικοῦ τύπου καὶ ἡ στενὰ φιλολογικὴ προσέγγιση τοῦ παλαιοῦ βιβλίου ἔβλεπε τὸ χειρόγραφο μόνον μέσα στὴ σημασία τοῦ περιεχομένου του, καθιστᾷ τὸν Montfaucon τὸν κατ' ἐξοχὴν πρωτοπόρο. Πράγματι, ὁ ἴδιος, ὅταν σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ ἰδίου προλόγου ὑπογραμμίζει τὴ

* Κείμενο ὁμιλίας ποὺ ἐκφωνήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2011 στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρυμάτος Ἑρευνῶν. Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τίς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν πρόσκληση. Ἐπίσης θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κύριο Ζήση Μελισσάκη, μέλος τοῦ παραπάνω Ἰνστιτούτου, γιὰ τὴ μετάφραση τῆς ὁμιλίας.

1. B. de MONTFAUCON, *Bibliotheca Coisliniana. Praefatio*, Parisiis 1715, a¹.

2. Ὅπ. π.

σημασία της χρονολόγησης ενός κώδικα, των σημειωμάτων των γραφών, όλων των σημειωμάτων ιστορικού χαρακτήρα που μπορούν να διαβασθούν, καθώς και της πιθανής πληροφορίας σχετικά με τον κτήτορά του, δεν κάνει τίποτε άλλο από το να προηγείται μιᾶς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας που γεννήθηκε μόλις τὸν προηγούμενό μας αἰώνα, δηλαδή τῆς Κωδικολογίας.

Κωδικολογία, ἡ ἐπιστήμη/μελέτη τοῦ κώδικα (codex), λέξη πού, ὅπως εἶναι γνωστό, προέρχεται ἀπὸ τὸ caudex (ἐναν ὄρο πὸν ἀρχικά σήμαινε τὴ φλούδα τοῦ κορμοῦ, στὴν ὁποία χάρασσαν τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου) καὶ ἀναφέρεται στὸ βιβλίο μετὰ τὴ σημερινή του μορφή, ἂν καὶ ἡ Κωδικολογία ἀσχολεῖται μετὰ κάθε μορφὴ βιβλίου (κώδικα, εἰλητάριο, πινακίδες). Γιὰ νὰ ἀποφύγω αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα ὀρολογίας, ὅταν λόγου χάριν ἐπρόκειτο νὰ δώσω τίτλο στὴ μελέτη μου γιὰ τὴν παραπάνω ἐπιστήμη³, προτίμησα νὰ τονίσω τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης: τὸ χειρόγραφο βιβλίο, δηλαδή τὸ βιβλίο πρὶν ἀπὸ τὸν Γουτεμβέργιο, τόσο τὸ ἀρχαῖο, ὅσο καὶ τὸ μεσαιωνικὸ καὶ τὸ ἀναγεννησιακὸ, καὶ σὲ ὅλες τὶς διαφορετικὲς του μορφές, πὸν δὲν περιορίζονται ἀποκλειστικά στὸν κώδικα.

Δὲν θὰ μακρηγορήσω γιὰ τὴν πολυπλοκότητα ἑνὸς ἀντικειμένου ὅπως τὸ βιβλίο, μιὰ πλούσια καὶ ποικιλόμορφη πραγματικότητα· ἀφ' ἑνὸς ὑλικὸ ἀντικείμενο, προὐδὼν μιᾶς χειροτεχνίας ἀποτελούμενης ἀπὸ διαφορετικὲς ἐργασίες καὶ διαρθρώσεις, τὸ ὁποῖο ὑποβάλλεται σὲ πολλαπλὲς τεχνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἰσχυρὸ ἰδεολογικὸ ὄχημα γιὰ τὸ κείμενο πὸν παραδίδει. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ τὸν ἴδιο τὸν λόγο τῆς ὑπαρξῆς του καὶ καθορίζει καὶ τὴν ὑλική του ὑπόσταση. Τὸ κείμενο εἶναι αὐτὸ πὸν (μέσω ἑνὸς χειριοῦ πὸν ξέρει νὰ γράφει) ὁδηγεῖ τὸ βιβλίο ἀπὸ μιὰ ἀφηρημένη ἰδέα τοῦ συγγραφέα στὴ γέννησή του καὶ τὸ καθιστᾷ κάτι τὸ χειροπιαστό, σὲ συνδυασμό, βέβαια, μετὰ ἕνα κοινὸ ἀπὸ ἀναγνώστες-παραλῆπτες πὸν τὸ κατανοοῦν. Ὅλα αὐτὰ κάνουν ἕνα βιβλίο μοναδικὸ καὶ ἐξαιρετικὸ μάρτυρα τῆς παιδείας καὶ τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἐγίνε ἡ σύλληψή του καὶ κατασκευάστηκε, καὶ ὄχι μόνο. Ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς παραγωγῆς του, διὰ μέσου τῆς κυκλοφορίας, τῆς διάδοσης καὶ τῆς διατήρησής του – καὶ μέχρι τὶς ἡμέρες μας – τὸ βιβλίο γίνεται ἀδιαμφισβήτητος μάρτυρας τῆς ἱστορίας πὸν τὸ συνόδευσε ἕως ἐμᾶς.

3. M. L. AGATI, *Il libro manoscritto da Oriente a Occidente. Per una codicologia comparata* [Studia Archaeologica 166], Roma 2009.

Πώς νοείται, λοιπόν, μία ιστορία ή, καλύτερα, μία ἐπιστήμη τοῦ βιβλίου, σύμφωνα μὲ τὸν περισσότερο μεστὸ γερμανικὸ ὄρο *Handschriftenkunde*⁴,

Ὁ Alphonse Dain, ὁ ὁποῖος ἐπινόησε τὸν ὄρο, ποὺ δικαίως ἢ ἀδίκως ἔγινε ὁμόφωνα δεκτός, στὸ πολῦτιμο μικρὸ βιβλίο του *Tà χειρόγραφα* (*Les manuscrits*, 1949), ἔγραφε: «Κωδικολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ μελέτη τῶν ἰδίων τῶν χειρογράφων καὶ ὅχι τῆς γραφῆς τους»⁵. Ὁ ἴδιος περιελάμβανε στὴ σύλληψη τῆς Κωδικολογίας ζητήματα ξένα πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ μορφή ἐνὸς χειρογράφου βιβλίου: «ἱστορία χειρογράφων, ἱστορία συλλογῶν χειρογράφων, ἔρευνες γιὰ τοὺς σημερινοὺς τόπους φύλαξης χειρογράφων, προβλήματα καταλογογράφησης, βιβλιογραφικοὺς ὁδηγοὺς καταλόγων, ἐμπόριο χειρογράφων, χρῆση τους κ.λπ.»⁶. Ἐάν, συνεπῶς, ἐννοοῦσε τὴν Παλαιογραφία ὡς μελέτη τῆς γραφῆς καὶ τῆς ὕλης της *μαζὶ* μὲ ἐκείνη τοῦ περιβλήματος τοῦ βιβλίου - ὅ,τι θὰ ὀνομάζαμε σήμερα, ἀκολουθώντας τὸν François Masai, «ἀρχαιολογία τοῦ βιβλίου»⁷-, ἀπὸ τὴν ἄλλη θεωροῦσε ὡς αὐτόνομο γνωστικὸ χῶρο (ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ λέμε «Κωδικολογία») καὶ τὰ μετὰ τὴν κατασκευὴ του, ποὺ καθιστοῦν τὸ βιβλίο τὸν πιδ οὐσιαστικὸ μάρτυρα τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἱστορίας κάθε λαοῦ. Συνεπῶς πρόκειται γιὰ μία Κωδικολογία μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια («*lato sensu*»), ἡ ὁποία ἔχει σκοπὸ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ ἱστορικοῦ περιγύρου μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε τὸ χειροτέχνημα, μία Κωδικολογία διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη μὲ τὴ στενὴ ἔννοια («*stricto sensu*») ἢ τὴν «ἀρχαιολογία τοῦ βιβλίου».

Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς πολυμορφίας τοῦ ἀντικειμένου ἡ ἱστορία τοῦ βιβλίου συχνὰ συγχέεται καὶ/ἢ συνδέεται μὲ τὴ σφαιρικὴ ἱστορία τῆς γραφῆς καὶ τοῦ γραπτοῦ: πρόκειται γιὰ μία συμβίωση ὅχι ἀπόλυτα ἀφύσικη, ποὺ ἐκφράζει τὸ δίπολο κείμενο-περιεχόμενο/βιβλίο-περιέχον ὡς μία ἀπαράβλεπτη ἔνωση. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια εἰσερχόμαστε στὴ σφαῖρα μιᾶς «συνολικῆς Παλαιογραφίας», ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴ μετάδοση καὶ ἔκδοση κειμένων. Τέτοια εἶναι - γιὰ νὰ μὴ πάω πολὺ πίσω στὸν χρόνο - ἡ «Παλαιογραφία» τοῦ Leonard Boyle (ἀγγλικὴ

4. Ὁ ὄρος αὐτὸς ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν F. A. EBERT, *Zur Handschriftenkunde*, τ. 1-2, Wolfenbüttel 1825-1827.

5. A. DAIN, *Les manuscrits*, Paris 1975, 76.

6. A. DAIN, *Les manuscrits*, 77.

7. F. MASAI, Paléographie et codicologie, *Scriptorium* 4 (1950), 279-293, κυρίως 292.

έκδοση 1984, ιταλική μετάφραση, από τη Maria Elena Bertoldi, 1999) ή «ϊστορικιστική Παλαιογραφία» του Bernhard Bischoff (ιταλική έκδοση 1986) ή η κοινωνιολογική του Armando Petrucci (1989, ²1992), αν και ο τίτλος της (*Breve storia della scrittura latina*) δεν το δείχνει⁸. Παρεμπιπτόντως, αρκετά πρόσφατα (τὸ 2007) ὁ Fabio Troncarelli ἔσυρε στὸν χορὸ τῆ συνολικῆ Παλαιογραφία γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ περδεμένη καὶ προβληματικὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Abelardo καὶ τῆς Eloisa⁹.

Ἦδη, ὅμως, τὸ 1963 ὁ Emanuele Casamassima, ἂν καὶ χωρὶς νὰ μιλᾷ γιὰ Παλαιογραφία, ἀλλὰ γιὰ «Κωδικολογία», καὶ συνεπῶς μέσα σὲ μία λογικὴ, πού, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες τρεῖς, διέκρινε τὴ μελέτη τῶν παλαιῶν γραφῶν ἀπὸ αὐτὴ τῶν βιβλίων, ἔγραφε ὅτι ἡ Κωδικολογία «εἶναι ἡ ἱστορικο-φιλολογικὴ ἐπιστήμη ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ μελέτη τοῦ χειρογράφου, εἰδικότερα τοῦ κώδικα ἢ ἀλλιῶς τοῦ χειρογράφου βιβλίου, σὲ κάθε του πτυχῇ, τόσο τῆς μορφῆς, ὅσο καὶ τοῦ κεμένου»¹⁰. Ἔχουμε, συνεπῶς, μία φιλολογικὴ διάσταση τῆς ἐπιστήμης τοῦ βιβλίου, ποὺ δείχνει νὰ ἐπιβεβαιώνεται σιωπηρὰ ἀπὸ τὸν Guglielmo Cavallo, ὅταν ἀναφέρει ὅτι «ἐνίστε τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χειρογράφου ἐπιτρέπουν νὰ ἀνατρεξοῦμε στὸ ἄμεσο πρότυπό του» καὶ ὅτι, πάντως, ἡ προσοχὴ σὲ κάθε ἐξωκειμενικὸ στοιχεῖο μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει - ἔστω καὶ μὲ τρόπο ὅχι ξεκάθαρο - ἓνα εὐρὺ φάσμα περιπτώσεων στὴ διάταξη παλαιῶν κεμένων¹¹.

Μέσα σὲ αὐτὴ τὴ μεγάλη ποικιλία ἐρμηνειῶν καὶ σὲ αὐτὴ τὴ μακρόχρονη καὶ ἐπίπονη συζήτηση ἡ Κωδικολογία ἀντιμετωπίσθηκε ὡς ἀντικείμενο - προσφάτως καὶ μὲ νοσταλγία - μετὰ τὴν ἔκρηξη τῶν δεκαετιῶν ἐβδομῆντα-ὀγδόντα τοῦ προηγούμενου αἰῶνα (βλ. τὶς γεμάτες ἀπογοήτευση διαπιστώσεις τοῦ Carlo Federici γιὰ τὴν ἀποτυχία ὀρισμένων προγραμματίων σὲ ἐπίπεδο ἐθνικὸ, καθὼς καὶ σὲ ἐπίπεδο

8. L. BOYLE, *Medieval Latin Palaeography. A Bibliographical Introduction*, Toronto 1984.
B. BISCHOFF, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin ²1986· A. PETRUCCI, *Breve storia della scrittura latina*, Roma ²1992.

9. F. TRONCARELLI, Abelardo, Eloisa e la paleografia integrale, *Litterae Caelestes* n.s. 2 (2007), 53-70.

10. E. CASAMASSIMA, Note sul metodo della descrizione dei codici, *Rassegna degli Archivi di Stato* 23 (1963), 181-205, κυρίως 181.

11. G. CAVALLO, *Dalla parte del libro. Storie di trasmissione dei classici*, Urbino 2002, 17.

σχετικὸ μὲ τὸ δίπολο «πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση – ἐπαγγελματικὴ διέξοδος»¹²). Ἐφθασε δὲ νὰ εἶναι ἕως καὶ περιφρονημένη (ὁ Augusto Campana ἔλεγε ὅτι δὲν ὑπάρχει¹³, ἐνῶ ἡ Giovanna Nicolaj ἔγραψε ὅτι «σήμερα ἡ Κωδικολογία, ὑπερβολικὰ διογκωμένη, ἀποτελεῖ μὲ ἀπλὰ λόγια ἓνα χρήσιμο ἐργαλεῖο γιὰ νὰ “ἀποσυναρμολογήσει” κανεῖς ἓνα χειρόγραφο βιβλίον καὶ νὰ ἀνασυστήσῃ τὴν ὕλική του ὑπόσταση, καθὼς καὶ τὴ γραφὴ του, ἀλλὰ δὲν παρέχει ἐπαρκεῖς καὶ ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις, κυρίως ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς»¹⁴). Αὐτὴ, λοιπόν, ἡ «νέα» ἐπιστήμη, ἂν καὶ παλαιὰ σὲ ὀρισμένες ἐφαρμογές της, τεχνικὴ καὶ ταυτόχρονα φιλολογικὴ, κατὰ τὴ γνώμη μου, κατέκτησε τὴν πλήρη αὐτονομία της ἀπὸ κάθε εἶδους ὑποταγὴ σὲ ἄλλες ἱστορικὲς-βιβλιολογικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς-βιβλιολογικὲς ἐπιστῆμες, *χωρὶς, ὅμως, νὰ ἀποκοπῇ ἀπὸ αὐτές*, πὶο πολὺ γιὰ νὰ μοιράζεται μαζί τους μία ἀνάλογη, ἰσότιμη καὶ ὁλοκληρωμένη πορεία ἔρευνας.

Καὶ ἔτσι, καθὼς ἡ συζήτηση (ἐννοῶ ἡ συζήτηση γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς Κωδικολογίας) φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐξαντλεῖται, ἐμφανίζονται σημαντικὲς προσπάθειες καθιέρωσης μεθοδολογιῶν ἐργασίας ὅλο καὶ πὶο τελειοποιημένων καὶ ἀποτελεσματικῶν γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν δεδομένων. Δὲν μιλῶ γιὰ τὶς ἐργαστηριακὲς ἀναλύσεις, μὲ τὶς ὁποῖες πειραματίζονται ἐπάνω σὲ μεθόδους ὅλο καὶ λιγότερο ἐχθρικὲς καὶ συνεπῶς περισσότερο ἀβλαβεῖς γιὰ τὰ παλαιὰ ὕλικά. Ἀναφέρομαι περισσότερο στὴν ἀπλὴ «ἀρχαιολογικὴ» παρατήρηση τῆς χειρόγραφης σελίδας. Πράγματι, ἐὰν ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀφ' ἑνὸς γίνεται ὅλο καὶ πὶο σχολαστικὴ γιὰ νὰ ξεπεράσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἔλλειψης γραπτῶν πηγῶν ἢ κάποιου ἄλλου τύπου τεκμηρίωσης, ἀφ' ἑτέρου δὲν μπορεῖ καὶ νὰ παραμένει κλεισμένη στὰ ὅριά της. Τὸ νὰ ἐρμηνεύει κανεῖς αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖ μὲ τὸν πὶο ἀξιόπιστο καὶ σαφῆ τρόπο ἀποτελεῖ τὴν πὶο λεπτὴ καὶ ριψοκίνδυνη ἐργασία, ἡ

12. C. FEDERICI, Sul fallimento dell'archeologia del libro, *Gazette du livre médiéval* 45 (2004), 50-55. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Un laboratorio di archeologia del libro a Cesena, στό: *Il dono di Malatesta Novello, Atti del convegno, Cesena, 21-23 marzo 2003*, ἔκδ. L. RIGHETTI – D. SAVOIA, Cesena 2006, 257-261.

13. A. CAMPANA, Paleografia oggi. Rapporti, problemi e prospettive di una “coraggiosa disciplina”, *Studi Urbinati* n.s. B 41 (1967), 1013-1030.

14. G. NICOLAJ, Il *Liber Legum* di Everardo e altre storie, στό: *Leges Salicae, Ripuariae, Longobardorum, Baiuvariorum, Caroli Magni. Archivio del Capitolo della Cattedrale di Modena ms. O.I.2. Commentario all'edizione in facsimile*, Modena 2008, 75-106, κυρίως 87.

όποια απαιτεί έμπειρία καὶ καλή γνώση τόσο σὲ γενικὸ ἱστορικὸ ἐπίπεδο, ὅσο καὶ στὸ πιὸ εἰδικὸ τῶν σχετικῶν παλαιογραφικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἐπιστημῶν. Θὰ προσέθετα, μάλιστα, καὶ μία γερὴ δόση «ᾠσφρησης» ἢ διαίσθησης. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὑπακούει κανεὶς στὸ πρωταρχικὸ ἔργο τῆς Κωδικολογίας, πού, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἔχει καὶ ὕλική καὶ κειμενική διάσταση: νὰ τοποθετεῖ, δηλαδή, κανεὶς σωστὰ τὸ χειρόγραφο μέσα στὸ ἱστορικὸ, τοπικὸ καὶ χρονολογικὸ του πλαίσιο καί, ἀκολουθῶς, νὰ στηρίζει τὴν κριτικὴ τοῦ κεμένου (συνεπῶς πρόκειται καὶ γιὰ τεχνικὴ ἐπιστῆμη καὶ μαζὶ γιὰ φιλολογία, ὅπως εἶπα καὶ πρὶν).

Γιὰ νὰ μείνουμε στὸ πρῶτο στάδιο, δηλαδὴ στὴν καθαρὰ ἀρχαιολογικὴ παρατήρηση (ποὺ δυστυχῶς ἐφαρμόζεται ἀκόμη ἐλάχιστα στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα - ἀλλὰ θὰ ἐπανέλθω σὲ αὐτό), παρατηροῦμε ὅτι στίς πλέον πρόσφατες μελέτες ἀκολουθεῖται μία κατεύθυνση ἀνανέωσης. Αὐτὴ, μαζὶ μὲ τὸν ἔντονο θεωρητικὸ στοχασμό, ὁ ὁποῖος καταλήγει νὰ ἀποτελεῖ προνόμιο τῶν λίγων «ἐκλεκτῶν» ποὺ ἔχουν μία πραγματικὴ κλίση πρὸς αὐτόν, στοχεύει στὸ νὰ ρίξει φῶς στὴ νοοτροπία ἢ στὴν ψυχολογία τῶν προγόνων μας, ὑπολογίζοντας ἐπακριβῶς - μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ «ἔχνη» (ποὺ βρίσκουμε στὸ χειρόγραφο) - τοὺς πιθανοὺς τρόπους ἐργασίας τῶν μεσαιωνικῶν τεχνιτῶν, μὲ τοὺς ὁποῖους κατασκεύαζαν τὸ προϊόν ποὺ ἔχουμε μπροστά μας σήμερα, καί, συνεπῶς, τὶς τεχνικὲς (μαζὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἐργαλεῖα) καὶ τὴ μεθοδολογία ποὺ χρησιμοποιοῦσαν. Μὲ ἄλλα λόγια, καθὼς τὸ χειρόγραφο ἀποτελεῖ ἓνα προϊόν χειροτεχνίας, καταβάλλεται προσπάθεια νὰ μποῦμε στὴ λογικὴ τῶν κινήσεων (τοῦ τεχνίτη), στὰ κριτήρια ποὺ υἰοθετοῦσε - συχνὰ ξένα πρὸς τὰ δικά μας - καί/ἢ στοὺς συμβιβασμοὺς ποὺ δεχόταν προκειμένου νὰ καταλήξει σὲ ἓνα καλὸ ἀποτέλεσμα ἢ, πάντως, στὸ καλύτερο δυνατόν. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἀκόμη καὶ τὰ βιβλία μιᾶς μέτριας ἐμφάνισης δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀνομολόγητο κανόνα, ἀκόμη καὶ σὲ συνθήκες προφανοῦς ἐνδείας (οἰκονομικῆς ἢ ἑλλειψης ὕλικων κ.τ.λ.).

Γνωρίζουμε ὅτι ὀφείλουμε πολλὰ στὸν Léon Gilissen, βιβλιοθηκᾶριο τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν, ἐπειδὴ ἄνοιξε τὸν δρόμο πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, μὲ τὸ ἐντελῶς νέο ἐνδιαφέρον του, καὶ κυρίως μὲ τὶς «φόρμουλες», μὲ τὶς ὁποῖες δίπλωναν τὰ δέσματα τῶν ζώων γιὰ νὰ σχηματίσουν ἓνα περγαμηνὸ τεῦχος¹⁵. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ ἐβδομήντα,

15. L. GILISSEN, *Prolégomènes à la codicologie. Recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux*, Gand 1977.

ὅμως, τοῦ προηγούμενου αἰώνα ἔγιναν πολλὰ βήματα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχουν πλέον ἰσχὺ οἱ «φόρμουλες» αὐτὲς ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει ἐπανάσταση γιὰ τὴ νέα σύλληψη τῆς Κωδικολογίας. Κι ἂν κάποτε διατηροῦν τὴν ἰσχὺ τους, ὅπως στὴν περίπτωση ὀρισμένων ἀπὸ τὶς ἄπειρες δυνατότητες διαίρεσης τῆς περιγραφικῆς σὲ ζυγὸ ἀριθμὸ, ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ Marilena Maniaci ἀπέδειξε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ ἐναλλακτικὴ δυνατότητα διαίρεσης σὲ μονὸ ἀριθμὸ (στὰ τρία) – βασισμένη ἀποκλειστικὰ σὲ ἐλληνικοὺς κώδικες, ἐνῶ αὐτὸ παραμένει ἀκόμη πρὸς ἐπιβεβαίωση στὸν χώρο τῶν λατινικῶν κωδίκων¹⁶. Ὅπως καὶ νὰ 'χει – καὶ σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ πρόσφατη ἐμβάθυνση στὸ θέμα ἀπὸ τὸν J. P. Gumbert - ἡ ὑπόθεση τοῦ «ἐκ τῶν προτέρων» διπλώματος (πρίν, δηλαδή, ἀπὸ τὸ κόψιμο ποὺ θὰ χώριζε σὲ δίφυλλα) δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται στὰ παλαιότερα χειρόγραφα¹⁷.

Ἄς ἀρκεστοῦμε ἐδῶ σὲ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἐξειδικευμένες γνώσεις μας. Θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ στὴ θεωρία καὶ στὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιὰ ὀρισμένα ζητήματα *χαράκωσης*, καθὼς καὶ γιὰ τὴ λεγόμενη *mise en page* (σελιδοποίηση) ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ αὐτή.

Γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ χαράκωση πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τί ἐννοοῦμε μὲ αὐτή: πρόκειται γιὰ τὴ σημαντικότερη ἐκείνη προκαταρκτικὴ ἐργασία στὸ στήσιμο ἐνὸς χειρογράφου βιβλίου, μὲ τὴν ὁποία δημιουργεῖται ἓνα πλέγμα περισσότερο ἢ λιγότερο διαρθρωμένων γραμμῶν (χαραγμένων στὸ λευκὸ φύλλο) ποὺ χρησιμεύει ὡς ὁδηγὸς τῆς γραφῆς καὶ κατὰ συνέπεια καθορίζει τὴ σελιδοποίηση (δηλαδή τὴ γραφὴ σὲ μία ἢ περισσότερες στήλες).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἀνοίξω μία σύντομη παρένθεση γιὰ τὴν περίπλοκη ἔννοια τῆς σελιδοποίησης (*mise en page*). Γιὰ πρώτη φορὰ μετὰξὺ τοῦ 1985 καὶ τοῦ 1990 εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ σὲ αὐτὴν ὁ Jean Irigoien, προκειμένου γιὰ τὸν χώρο τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων, καὶ εἰδικότερα ἀναφερόμενος στὴν τυπολογία ὀρισμένων κειμένων, ἐνῶ ἐγὼ ἀφιέρωσα ἓνα ὁλόκληρο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου μου στὸ θέμα¹⁸. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔννοια

16. M. MANIACI, L'art de ne pas couper les peaux en quatre: les techniques de découpage des bifeuillets dans les manuscrits byzantins, *Gazette du livre médiéval* 34 (1999), 1-12.

17. Βλ. AGATI, *Il libro manoscritto*, 161.

18. J. IRIGOIN, La mise en page des oeuvres poétiques dans le livre grec, de l'antiquité à la fin du XIe siècle, στί: *Calames et cahiers. Mélanges de codicologie et de paléographie offerts à Léon Gilissen*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια J. LEMAIRE – É. VAN BALBERGHE [Les publications

ποὺ θὰ ἔλεγα ὅτι σήμερὰ ἔχει γίνει σχεδὸν τῆς μόδας· μιὰ ἔννοια τὴν ὁποία ἀγαπᾷ ἰδιαίτερα ἡ ποσοτικὴ Κωδικολογία (δηλαδή ἡ Κωδικολογία ποὺ υἱοθετεῖ ἐρευνητικὴ μεθοδολογία βασισμένη σὲ ποσότητες «μεταβλητῶν» δεδομένων, τὰ ὁποία μετροῦνται σὲ εὐρέα ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἀποτελούμενα ἀπὸ μεγάλα σύνολα χειρογράφων καὶ ἔτσι ὑποβάλλονται σὲ στατιστικὴ ἐπεξεργασία μὲ τὴ βοήθεια ὑπολογιστῶν¹⁹). Τίποτε δὲν προσφέρεται καλύτερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα γιὰ μέτρηση καὶ μελέτη, σὲ σύγκριση μὲ ὅλες τὶς ἄλλες «μεταβλητὲς» τοῦ βιβλίου (διαστάσεις καὶ ἀναλογίες) καί, κατ' ἐπέκταση, σὲ σύγκριση μὲ τὶς προσπάθειες καὶ τὰ διάφορα τεχνάσματα τοῦ χειρῶνα καὶ ποὺ προσπαθεῖ νὰ διαχειρισθεῖ τὸν ἄγρφο χώρο μὲ τὸν πιὸ «ἐργονομικὸ» καὶ ταυτόχρονα πιὸ λειτουργικὸ καὶ ἰσορροπημένο τρόπο, ὥστε νὰ φθάσει σὲ μιὰ γενικὴ ἁρμονία τῇ σελίδα. Ἐξ αἰτίας αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς κατανοητῆς πολυπλοκότητος, ποὺ εἶναι ἔμφυτη σὲ παρόμοια τεχνάσματα, δὲν στάθηκε ἀκόμη δυνατὸν νὰ διατυπωθεῖ μὲ ὁμοφωνία ἓνας ὁρισμὸς αὐτῆς τῆς ἔννοιας (τῆς σελιδοποίησης). Καὶ αὐτὸ διότι, ὅπως καταλαβαίνει κανεὶς, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ γίνει κατανοητὸς μὲ ἀκρίβεια ὁ δυναμισμὸς ποὺ κρύβεται ὅχι σὲ μιὰ ἐργασία, ἀλλὰ σὲ μιὰ διαρθρωμένη σειρὰ ἀπὸ ἐργασίες τοῦ τεχνίτη, προγραμματισμένες νὰ γίνονται σὲ ἀλυσίδα ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συλλαμβάνεται ὁ σχεδιασμὸς ἐνὸς βιβλίου. Αὐτὸ μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἓνα πολὺ σημαντικὸ δεδομένο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ ποικιλία τοῦ σημερινοῦ «δυναμικοῦ» τύπου προσέγγισης τοῦ χειρογράφου. Ἄν ὀρίσω τὴ σελιδοποίηση (*mise en page*) ὡς «τὴ γενικὴ διάταξη τῶν διαφόρων στοιχείων ποὺ ἐμφανίζονται σὲ μιὰ σελίδα»²⁰, θὰ πρόκειται γιὰ διατύπωση ποὺ ὑπονοεῖ τὸν σχεδιασμό, ὁ ὁποῖος, ἀντιθέτως, βρίσκεται πάνω ἀπὸ ὅλα. Ἡ ἰταλικὴ *Terminologia* προσθέτει σὲ αὐτό: «σὲ σχέση

de Scriptorium 9], Bruxelles 1985, 79-87· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, χωρὶς τίτλο, στό: *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, ἔκδ. H.-J. MARTIN – J. VEZIN, πρόλογος J. MONFRIN, Paris 1990, 31-43, 60-71, 122-127, 138-145.

19. Βλ. κυρίως τὸ ἄρθρο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μανιφέστο αὐτῆς τῆς τάσης: C. BOZZOLO – E. ORNATO, Pour une codicologie “expérimentale”, *Scrittura e Civiltà* 6 (1982), 263-302 (= *La face cachée du livre médiéval. L'histoire du livre vue par Ezio Ornato, ses amis et ses collègues*, Rome 1997, 3-31)· ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Pour une histoire du manuscrit au Moyen-Âge. Trois essais de codicologie quantitative*, Paris ²1980/1983.

20. D. MUZERELLE, *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* [Rubricae. Histoire du livre et des textes 1], Paris 1985, 331.01.

μὲ καθορισμένους τύπους καὶ ἰσορροπίες», λαμβάνει, δηλαδή, ὑπόψιν τὶς διαφορετικὲς λειτουργικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς παραπάνω διατύπωσης²¹. Ἐάν, ἀντίθετα, ὀρίσω τὴ σελιδοποίησιν ὡς «τὴν τοποθέτησιν ἐνὸς παραλληλόγραμμου ποὺ περιέχει σύμβολα ἐπάνω στὴ σελίδα (δηλαδή τὸ μαῦρο ἐπάνω στὸ ἄσπρο)», τότε ἔχουμε μίαν ἄμεση αἴσθησιν γεωμετρικότητος σὲ αὐτὸν ποὺ διαβάξει τὴ σελίδα²². Ἐπειτα, τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σελιδοποίησις (*mise en page*) εἶναι «τὸ ὀπτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαδικασίας ... “μορφοποίησης” τοῦ κειμένου ...», αὐτὸ ἀποκλείει ξεκάθαρα μίαν σειρὰ ἀπὸ σχεδιασμένους καὶ διατεταγμένους σὲ στρώσεις ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα²³. Τὸ λέω αὐτό, ἀφήνοντας στὴν ἄκρην ἄλλους ὀρισμούς, ὅχι γιατί ἐγὼ μπορῶ νὰ δώσω τὸν σωστὸ ὀρισμό, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ νὰ προκαλέσω τὸν προβληματισμὸ ἐπάνω σὲ αὐτὸν τὸν τύπο θεωρητικῆς ἀναζήτησης.

Ἀλλὰ ἂς ἐπιστρέψουμε στὴ χαράκωσιν· τὴ χαράκωσιν ὡς ἐργασία ποὺ ἐντάσσεται στὸν «σχεδιασμὸ», γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος. Κατὰ τὸν Gilissen πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ ἀρχαιολογικὸ στοιχεῖο τῆς σελίδας ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ ἀπώλειες ἢ τροποποιήσεις (ἂν καὶ αὐτὸ σηκώνει συζήτηση), συνεπῶς γιὰ ἓνα ἀξιόπιστο στοιχεῖο μέσα στὴν ἱστορικο-ἀρχαιολογικὴ ἀνακατασκευὴ ποὺ προτείνουμε²⁴.

Σὲ κάθε περίπτωσιν ἡ χαράκωσιν εἶναι ἀπαραίτητη στὸν γραφέα καὶ - ἐπιμένω - καθοριστικὴ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ λειτουργικὴ παρουσίασιν ἐνὸς κειμένου· κατ' ἐπέκτασιν καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ σελιδοποίησιν (τὴ *mise en page*) ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτή. Ὅπως συμπεραίνει κανεὶς, πρόκειται γιὰ μίαν ἀκόμη σύζευξιν, τῆς ὁποίας οἱ δύο πόλοι δὲν ἔχουν νόημα ὁ ἓνας χωρὶς τὸν ἄλλο. Κατὰ συνέπειαν, ὅπως καὶ ἡ στενὰ συνυφασμένη μὲ αὐτὴ ἔννοια τῆς σελιδοποίησης (τῆς *mise en page*), ἔτσι καὶ ἐκείνη τῆς χαράκωσιν, ποὺ εἶναι περισσότερο τεχνικὴ, ὀδηγεῖ στὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸν δυναμικὸ χαρακτήρα, ἢ ἀλλιῶς τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ τεχνίτη.

21. M. MANIACI, *Terminologia del libro manoscritto*, πρόλογος D. MUZERELLE, Milano 1996, III 3.

22. AGATI, *Il libro manoscritto*, 219.

23. M. MANIACI, *Archeologia del manoscritto. Metodi, problemi, bibliografia recente*, Roma 2002, 101 κ. ἐξ.

24. L. GILISSEN, Un élément codicologique trop peu exploité: la réglure, *Scriptorium* 23 (1969), 150-162.

1. Ἡ πρώτη κατάκτηση τῆς ἐπιστήμης τῆς Κωδικολογίας ὡς «ἀρχαιο-λογίας» ὑπῆρξε ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἐργαλείων ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ χάραξη, τὰ ὁποῖα, στοὺς μεταγενέστερους χρόνους, συνόδευαν ἢ ἀντικατέστησαν τὸ μεσαιωνικὸ ἐργαλεῖο μὲ τὴν αἰχμηρὴ μύτη. Ἐν συντομίᾳ: ἡ *mástara* (στὰ ἀραβικὰ) / *tabula ad rigandum* (πινακίδα γιὰ χάραξη γραμμῶν) ὁρίστηκε ὀρθὰ ἀπὸ τὸν Muzerelle ὡς ἑξῆς: «Ὅργανο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία πινακίδα, ἐπάνω στὴν ὁποία βρίσκονται τεντωμένες χορδές, ἀντίστοιχες μὲ τὶς γραμμὲς ποὺ πρόκειται νὰ χαραχθοῦν. Ἀρκεῖ νὰ τοποθετηθεῖ τὸ φύλλο ἐπάνω στὴν πινακίδα καὶ νὰ ἀσκηθεῖ σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή του πίεση, ὥστε νὰ παραμείνει σὲ αὐτὸ τὸ ἀποτύπωμα τῶν χορδῶν»²⁵. Ἐπειτα ἔχουμε τὴν *κτένα*, ποὺ περιγράφεται μόνο στὴν πραγματεία τοῦ 16ου αἰῶνα τοῦ Sigismondo Fanti καὶ τῆς ὁποίας ἡ χρῆση ἐντοπίσθηκε τὸ 1986 ἀπὸ τὸν Gumbert σὲ μουσικὰ χειρόγραφα²⁶. Σύντομα προστέθηκε τὸ *τελάρο-ὁδηγὸς (telaio-guida)*, ἡ *cadre-patron*, γιὰ νὰ ἐπαναλάβουμε τὸν ὅρο τοῦ Michele Dukan²⁷, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξὴ διαπιστώθηκε βάσει ἑνὸς ἰδιαίτερου τύπου διάτρησης (*foratura*). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικράτησε σχετικὰ μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ νεώτερα ἐργαλεῖα (τὰ ὅχι ἀκριβῶς μεσαιωνικά), κυρίως σὲ ἐπίπεδο ὁρολογίας. Ἡ σύγχυση αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀπουσία σύγχρονων πηγῶν, τὴν ὁποία ἡ ἀρχαιολογία τοῦ βιβλίου καλεῖται νὰ ἀναπληρώσει μὲ τὶς ἐρμηνευτικὲς δυνατότητες τῶν ἐνδείξεων, ποὺ προσφέρονται σὲ ὅποιον ἐξερευνᾷ τὶς σελίδες τῶν χειρογράφων. Γιὰ νὰ τὸ κάνουμε πὺλ ξεκάθαρο, σὲ ἕνα ἄρθρο τοῦ 2007, προσπάθησα νὰ ξεδιαλύνω τὴν ἀσάφεια ποὺ προέκυπτε ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες ἀνάμεσα στὴν *tabula ad rigandum* καὶ τὸ *τελάρο*²⁸. Ἡ

25. MUZERELLE, *Vocabulaire*, 215.06. Γιὰ τὸ ὄργανο αὐτὸ βλ. ἐπίσης F. DEROCHÉ, *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Paris 2000, 176 καὶ σημ. 18.

26. S. FANTI, *Theorica et pratica perspicacissimi Sigismundi de Fantis Ferrariensis in artem mathematice professoris de modo scribendi fabricandique omnes litterarum species*, Venetiis, per Ioannem Rubeum Vercellensem, 1514, A4ß – A5α· J. P. GUMBERT, *Ruling by Rake and Board. Notes on Some Late Medieval Ruling Techniques*, στὸ: *The Role of the Book in Medieval Culture, Proceedings of the Oxford International Symposium, 26 September – 1 October 1982*, ἑκδ. P. GANZ, τ. 1-2 [Bibliologia 3-5], Turnhout 1986, 41-54.

27. M. DUKAN, *De la difficulté à reconnaître des instruments de réglure: planche à régler (mastara) et cadre-patron*, *Scriptorium* 40 (1986), 257-261.

28. M. L. AGATI, *Qualche riflessione relativa agli strumenti di rigatura. Solo un problema di terminologia?* *Gazette du livre médiéval* 51 (2007), 30-36.

πρώτη ονομάστηκε έτσι τὸ 1465 ἀπὸ ἓνα χαρτοπώλη τῆς Perugia, ἀλλὰ περιγράφηκε μόνον ἀπὸ ἓνα ἰσπανὸ συγγραφέα (Juan de Yciar, *Arte subtilissima*²⁹), ὁ ὁποῖος δὲν τὴν κατονομάζει, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ περιγραφή του ταιριάζει μὲ ἐκείνη τῆς *mástara* ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ποὺ ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν Beit-Arié σὲ ἑβραϊκὸ περιβάλλον³⁰. Ἡ λατινικὴ ἔνδειξη (*tabula*) πρέπει νὰ μαρτυρεῖ τὸν ἐρχομὸ καὶ τὴν υἱοθέτηση αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴ Δύση καὶ προφανῶς μέσω τῆς Ἰσπανίας (ἀπὸ τὴν Ἰσπανία προέρχεται τὸ πρῶτο μαρτυρημένο ἀντίτυπο, τοῦ 1422, ὁ κώδικας *Borg. ar.* 160³¹, καθὼς καὶ ἡ μόνη γνωστὴ περιγραφή). Τὸ δεύτερο – τὸ τελάρο – συγχέεται μὲ τὴν *tabula* λ.χ. ἀπὸ τὸν Dukan (ποὺ μάλιστα, δημοσιεύει καὶ μερικὰ κομμάτια ποὺ φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο Τεχνικῆς στὸ Παρίσι)³². Αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ μαρτυρεῖται ὡς ὄρος, παρόλο ποὺ προσφάτως ταυτίστηκε ὡς ἀρχαιολογικὸ ἀντικείμενο· ἐκτὸς ἂν ἐννοοῦμε ἓνα ἐργαλεῖο ποὺ ἀναφέρεται τὸν 12ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν ἡγούμενο Guignon μετὰ τῶν ἐργαλείων τῶν γραφῶν μοναχῶν: τὸ *postis ad rigandum*, ποὺ ἐρμηνεύθηκε ἐπίσης καὶ σὰν χάρακας, ἀλλὰ καὶ ὡς πλεονασμὸς τῶν ὄρων ποὺ μνημόνευσα μόλις παραπάνω (*regula*), ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ποὺ θὰ μνημονευθοῦν ἀμέσως μετὰ (*tabulae*). Ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ μεταβολὴ τοῦ λατινικοῦ ὄρου *postis*, ποὺ ἀρχικὰ σήμαινε «τελάρο πόρτας», μὲ ἔκανε νὰ τὸ ἐρμηνεύσω ὡς τελάρο χαράκωσης, ἀλλὰ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση μᾶς λείπει ἀκόμη ἡ ἐπαλήθευση τῆς ἀρχαιολογικῆς ἀνάλυσης, μὲ τὴν ἀνακάλυψη μικρῶν τρυπῶν-ὁδηγῶν σὲ προϊόντα τοῦ 12ου αἰῶνα. Ἄν γινόταν αὐτό, θὰ μετέφερε ἓναν ὁλόκληρο αἰῶνα νωρίτερα τὴν ἐπινόηση αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου, ποὺ τοποθετεῖται ἀπὸ τὴν Maria Antonietta Casagrande Mazzoli στὸν 13ο αἰῶνα μὲ μόνη βάση ἓνα λατινικὸ ἀρχεῖο κώδικα (τὸν *Codex astensis*)³³. Νὰ λοιπὸν ἡ σημασία

29. Μετάφραση στὰ ἀγγλικά E. SHUCKBURG, London 1960, 37. Διευκρινίσεις στό: M.A. CASAGRANDE MAZZOLI – M. BRUNELLO, *La tabula ad rigandum. Identikit di uno strumento ergonomico*, *Gazette du livre médiéval* 37 (2000), 26-33.

30. M. BEIT-ARIE, *Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Medieval Manuscripts*, Paris 1976 / Jerusalem ²1981, 78-83.

31. Βλ. P. ORSATTI, *Le manuscrit islamique: caractéristiques matérielles et typologie*, στό: *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques (Erice, 18-25 September 1992)*, ἔκδ. M. MANIACI – P. MUNAFÒ, τ. 1-2 [StT 357-358], Città del Vaticano 1993, 269-331, κυρίως 296 καὶ 310.

32. Βλ. DUKAN, *De la difficulté*, πίν. 16 (a,b,c).

33. M. A. CASAGRANDE MAZZOLI, *In margine al codex astensis: l'impiego del "telaio-guida"*, *Scriptorium* 58 (2004), 260-265.

τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ βιβλίου γιὰ τὴ μεταβολή, εἰ δυνατόν, ἀπόψεων καὶ ἱστορικῶν γνώσεων ποὺ στὸ ἐξῆς θεωροῦνται βέβαιες.

2. Καὶ κάτι ἀκόμη. Ἐνα ὄργανο καθορίζει τὴν *τεχνική*, ἐνῶ ὁ τρόπος ἐφαρμογῆς μιᾶς τεχνικῆς, δηλαδὴ οἱ δυνατότητες ποὺ εἶχε ὁ χειρῶνακτας νὰ τὴν ἐφαρμόζει σὲ ἓνα τεῦχος, καθορίζει τὴ *μέθοδο*. Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ μέθοδος δίνουν ἓνα διπλὸ ἀποτέλεσμα: στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς τεύχους – τῆς βασικῆς, δηλαδή, μονάδας τοῦ χειρογράφου – δίνουν μία ἐναλλαγὴ αὐλακιῶν καὶ ἐξογκωμάτων, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ τὸ *σύστημα* χαράκωσης, ἐνῶ σὲ κάθε σελίδα τοῦ βιβλίου θὰ ἐμφανίζεται ἓνα *σχῆμα* χαράκωσης, δηλαδὴ ἓνα σχέδιο ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ χαραγμμένες γραμμές, ποὺ λέγονται ἀλλιῶς *τύπος* χαράκωσης.

Αὐτὲς οἱ βασικὲς ἐννοιες δὲν εἶχαν διατυπωθεῖ ὅταν ὁ Rand, τὸ μακρινὸ 1927, ἐντόπιζε δύο «συστήματα» στὰ λατινικὰ χειρόγραφα, τὸ *παλαιὸ* καὶ τὸ *νέο στύλ*, χρονολογικὰ διαδοχικά³⁴. Μπροστὰ σὲ αὐτά, τὰ δεκατρία ποὺ ταύτισε ὁ Leroy μετὰ ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ σαράντα χρόνια, σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον (δεκατρία, ποὺ ὅμως δὲν καλύπτουν τὴν ποσότητα τῆς ὑπάρχουσας ποικιλίας οὔτε ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα τῶν χαρτῶν χειρογράφων), κάνουν τὸν ἑλληνικὸ κώδικα νὰ φαίνεται πολὺ πιὸ πλούσιος καὶ πιὸ εὐφάνταστος ἀπὸ τὸν λατίνου ἀδελφὸ του³⁵. Χάρη στὶς ἐρευνες τοῦ Gumbert καὶ τῆς Maniaci³⁶ μόλις τώρα ἀρχίζουμε

34. E. K. RAND, How Many Leaves at a Time? στὸ: *Palaeographia latina* 5, ἔκδ. W. M. LINDSAY [St. Andrews University Publications 23], Oxford 1927, 52-78 βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *A Survey of the Manuscripts of Tours*, 1. *Text*, Cambridge (Massachusetts) 1929.

35. J. LEROY, Quelques systèmes de réglure des manuscrits grecs, στὸ: *Studia Codicologica*, ἔκδ. K. TREU κ.ἀ. [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 124], Berlin 1977, 291-312· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La description codicologique des manuscrits grecs de parchemin, στὸ: *La paléographie grecque et byzantine (Paris, 21-25 octobre 1974)* [Colloques internationaux du CNRS 559], Paris 1977, 21-41. Ὅλη ἡ κωδικοποίηση τοῦ Leroy σήμερὰ στὸ: *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin, Base de données établie par J.-H. SAUTEL à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents* [Bibliologia 13], Turnhout 1995.

36. Βλ. J. P. GUMBERT, Old and New Style. Terminology, and Ruling Systems and Methods, *Gazette du livre médiéval* 57-58 (2008), 25-33· M. MANIACI, Per una nuova definizione e descrizione dei sistemi di rigatura. Considerazioni di metodo, στὸ: *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting, Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid-Salamanca, 15-20 September 2008)*, ἔκδ. A. BRAVO GARCÍA – I. PÉREZ MARTÍN [Bibliologia 31 A-B], τ. 1, Turnhout 2010, 333-345· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Nuove considerazioni sui sistemi di rigatura: fra teoria

νὰ κατανοοῦμε ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ διαφορετικὴ προσέγγιση αὐτῶν τῶν δύο μελετητῶν κάνει τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ συστήματα χαράκωσης νὰ φαίνονται χωριστά: ἂν ὁ Leroy μελετοῦσε τὴν ἐναλλαγὴ τῶν αὐλακιῶν καὶ τῶν ἐξογκωμάτων στὸ τεῦχος, τὸν Rand τὸν ἐνδιέφερε – μὲ μόνο σκοπὸ τὴ χρονολόγησι – νὰ καταγράψει τὴν κατεύθυνσι τῶν αὐλακιῶν στὶς ἀντικριστὲς σελίδες, κάτι ὅμως ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ κατορθώσει μὲ περισσότερους τρόπους, ἀντίστοιχους μὲ τὰ διάφορα συστήματα τοῦ Leroy. Τὰ «συστήματα» τοῦ Rand ἀποτελοῦν, κατὰ συνέπεια, κατηγορίες ἢ ομάδες συστημάτων, μὲ τὶς ὁποῖες προκύπτει μία ἐντελῶς νέα ἀνάγκη νὰ ἐργαστοῦμε προκειμένου νὰ ταυτιστοῦν τὰ διάφορα συστήματα. Καὶ αὐτὸ χωρὶς νὰ πῶ ὅτι τὰ ἀκόμη ἀνέκδοτα ἀποτελέσματα τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν ἐπάνω σὲ λατινικὰ λειτουργικὰ βιβλία θὰ ἐπιβεβαιώσαν μία ἐπέκτασι τοῦ παλαιοῦ στῦλ μέχρι τὸν 11ο αἰῶνα (ἀντὶ γιὰ τὸν 9ο ποὺ νομίζαμε). Ἐπιπλέον ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ στῦλ αὐτὸ ἐμφανίζεται στὴν ἐχέσαρκο πλευρά, ἀντὶ γιὰ τὴν ἐχέτριχο, ποὺ παρατηρεῖται μόνο στοὺς κώδικες τῆς Κάτω Ἰταλίας³⁷, γιὰ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα δείχνει φανερὰ ὅτι αὐτὴ ἡ τακτικὴ, ἀσυνήθιστη στοὺς λατινικοὺς κώδικες, ὀφείλεται ξεκάθαρα σὲ ἐπίδρασι τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων μέσω τῆς βυζαντινῆς Κάτω Ἰταλίας.

Τώρα, αὐτὴ ἡ εἰδικὴ θεματικὴ τῶν ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων μὲ ὠθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσω ἓνα ἄλλο ζήτημα. Ἡ σημερινὴ τάσι γιὰ λεπτομερέστατη παρατήρησι κάθε «σημαδιοῦ» τῆς σελίδας μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ψάχνουμε παραλληλισμοὺς καὶ κατὰ συνέπεια μετατρέπεται σὲ ἓνα τρόπο γιὰ νὰ τεθοῦν νέα ἐρωτηματικὰ καὶ νὰ διαβοῦμε νέα σύνορα. Πράγματι, γιὰ νὰ ἔχει νόημα ὅλο αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐπεκτείνουμε τὶς ἐρευνες σὲ διαφορετικὲς τυπολογίαις ἢ σὲ διαφορετικὰ περιβάλλοντα βιβλιακῆς παραγωγῆς. Πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴ νέα πρόκλησι ποὺ τίθεται ἀπὸ τὶς μεγάλες γαιοπολιτιστικὲς περιοχὲς ποὺ βρίσκονται ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ δική μας.

e osservazione, στό: *Alethes philia. Studi in onore di Giancarlo Prato*, ἔκδ. M. D'AGOSTINO – P. DEgni [Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Collectanea 23], τ. 2, Spoleto 2010, 489-504, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

37. Βλ. L. ALBIERO, *La mise en page dei manoscritti liturgico-musicali latini nei secoli X-XII, Tesi di dottorato, Università degli Studi di Roma La Sapienza, Dipartimento di Storia Culture Religioni, Dottorato di ricerca in Paleografia greca e latina, Roma ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2009-2010.*

Ἡ γέννηση πρῶτα τῆς γραφῆς καὶ ἔπειτα τοῦ βιβλίου εἶναι φαινόμενα ποὺ ἀγκαλιάζουν πολὺ περισσότερο τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Ἔτσι γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἀξιόπιστες ἐξηγήσεις σὲ γεγονότα ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴ χειροποίητη παραγωγή βιβλίων (ποὺ μὲ τὴ σειρά τῆς ἀποτελεῖ κλειδὶ γιὰ τὴν κατανόηση γεγονότων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μετάδοση τῶν κεμένων) μποροῦμε νὰ ἔχουμε μόνο ἀπὸ μία μελέτη σὲ σύγκριση μὲ τοὺς πολιτισμοὺς ποὺ κατὰ τὸ παρελθὸν λειτουργοῦσαν διαδραστικὰ μὲ τοὺς δύο μητρικοὺς μας πολιτισμούς, τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν λατινικόν. Μόνον ἡ σύγκριση μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει ἀναλογίες καὶ διαφορὲς καὶ νὰ πυροδοτήσῃ ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις ποὺ θὰ φανερώσουν τὴ γέννηση ἢ τὶς καταβολὲς ἑνὸς φαινομένου, καθὼς καὶ τυχὸν ἐπιρροὲς καὶ ἀντίκτυπους μεταξὺ περιοχῶν γειτονικῶν καὶ μὴ.

Αὐτὸ ποὺ ἀποτελοῦσε μόνο ἕνα νοῖον, διατυπωμένο τὸ 1979 ἀπὸ τὸν Paul Canart στὸ περιοδικὸ «*Scrittura e Civiltà*»³⁸ καὶ ὅσα εἶχε ἀπομονώσει ἢ διαίσθηση τοῦ Malachi Beit-Arié, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἱερουσαλὴμ, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἑβραϊκῶν χειρογράφων (τὰ ὁποῖα, ἐξ αἰτίας τῆς Διασπορᾶς, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποχωρισθοῦν ἀπὸ ἀνάλογες ἔρευνες στὸν κόλπο τῶν ἄλλων πολιτισμῶν ποὺ μοιράστηκαν οἱ Ἑβραῖοι)³⁹, αὐτὰ ὅλο καὶ περισσότερο διαμορφώνουν μία νέα πραγματικότητα, ἡ ἁπλῶς μία διεύρυνση τοῦ κόσμου ποὺ καθίσταται δυνατὴ χάρις στὴ μαζικὴ ἐπικοινωνία καὶ στὰ δίκτυα ποὺ καταργοῦν κάθε διαπλανητικὴ ἀπόσταση.

Ἕνα παράδειγμα: τὸ πρόγραμμα *ManuMed*, ποὺ συντόνιζε τὸ Centre de Conservation du Livre τῆς Arles καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ (Commission) τὸ 1998, καταστρώθηκε μὲ σκοπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου (ζώνη MEDA). Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἔχει ἤδη ὁργανώσει ἕνα κύκλο ἐκδηλώσεων, δημοσιεύσεων καὶ ἐκθέσεων μὲ σκοπὸ νὰ τεκμηριώσει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κυκλοφορία κεμένων (καὶ χειρογράφων) προερχόμενων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἑλλάδα, τὸ Ἰσραήλ, τὴν Ἀρμενία, τὴν Τουρκία, τὴν Ἀραβία, τὸ Ἰράν ἢ τὴν Ἰνδία «μπόρεσε νὰ ἀποτελέσῃ ἕνα μεγάλο

38. P. CANART, Nouvelles recherches et nouveaux instruments de travail dans le domaine de la codicologie, *Scrittura e Civiltà* 3 (1979), 267-307.

39. Βλ. Μ. BEIT-ARIÉ, *Hebrew Codicology* καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Hebrew Manuscripts of East and West: Towards a Comparative Codicology*, London 1993· ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Why Comparative Codicology? *Gazette du livre médiéval* 23 (1993), 1-5.

μέρος τῆς παγκόσμιας παιδείας»⁴⁰. Στὸ διάστημα τῶν ἑπτὰ αἰώνων, ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἕως τὸν Μωάμεθ, ἡ περιοχὴ τῆς Συρίας-Παλαιστίνης καὶ ἡ ἄραβικὴ χερσόνησος ἐπρόκειτο νὰ θέσουν καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὶς βάσεις τοῦ ἐπερχόμενου κόσμου, ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε ἐκεῖνον ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ χιλιετίες πρὶν ἀπὸ τὴ Μεσοποταμίᾳ καὶ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἐπρόκειτο νὰ διασπασθεῖ σὲ τάσεις καὶ διαμάχες ἐπιρροῆς. Ἀναφέρομαι στὴ διαφοροποίηση τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ στὸν ἰσχυρὰ πνευματικὸ χαρακτήρα τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ θὰ συναντήσουν καὶ θὰ συγκρουστοῦν μὲ τὸν δυναμισμό τοῦ Ἰσλάμ σὲ ὅλη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία μία ἀπὸ τὶς ὑλικὲς παραμέτρους τοῦ βιβλίου ποὺ ἀφήνουν εὐκόλα νὰ γίνουν ἀντιληπτές χριστιανικὲς καὶ μουσουλμανικὲς ἐπιδράσεις εἶναι ἐκεῖνη τῆς διακόσμησης, δηλαδὴ ἡ καλλιτεχνικὴ διάσταση. Ἀρκεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ κοινοῦ βυζαντινοῦ μοτίβου τοῦ πλοχοῦ μὲ διακοσμητικὲς ἀπολήξεις (ἂν καὶ ὁ πλοχμὸς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀρχαῖα διακοσμητικὰ μοτίβα, ποὺ παρατηρεῖται ἀκόμη καὶ στὴν κελτικὴ τέχνη⁴¹). Ἴδιο ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ του, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τοῦ κόκκινου μὲ τὸ μαῦρο καὶ τὸ φυσικὸ βάθος, τὸ ξαναβρίσκουμε σὲ συριακὰ χειρόγραφα, ὅπως στὸ Εὐαγγελιστάριο τοῦ 12ου αἰώνα, στὰ συριακὰ καὶ ἄραβικά, ἀπὸ τὴ μονὴ Balamand στὸν Λίβανο (κώδ. 77 [431], φ. 247r)⁴². Ἴδια παραδείγματα ἔχουμε λ.χ. καὶ στὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα 34 καὶ 641 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνέονται ἀκόμη καὶ οἱ συριακὲς μικρογραφίες, τῶν ὁποίων δίνω ἐδῶ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ ἄραβικὸ Εὐαγγέλιο τῆς Βηρυτοῦ, Πανεπιστημιακὴ Ἀνατολικὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. 441, φ. 58v-59r⁴³ (καὶ δὲν κάνω λόγο γιὰ τὰ παράλληλα μὲ τὴν ἄρμενικὴ ἢ τὴ σλαβικὴ τέχνη). Θὰ μπορούσαμε νὰ πολλαπλασιάσουμε τὰ παραδείγματα, νὰ δεῖξουμε τὴ συνάντηση καὶ τὴ διάχυση τῶν πολιτισμῶν καὶ προκειμένου γιὰ τὴ διακόσμηση – στὴν ὁποία δὲν ἔχω πρόθεση νὰ παραμείνω περισσότερο – τὴν κυκλοφορία τῶν μοτίβων ποὺ εἶναι κοινὰ ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολὴ ἕως καὶ ὁλόκληρὴ τὴ Μεσόγειο.

40. Βλ. F. BRIQUEL-CHATONNET κ.ἄ., *Manuscrits chrétiens du Proche-Orient*, Arles 2003 καὶ *Les trésors manuscrits de la Méditerranée*, ἔκδ. S. IPERT – B. MARTY, Dijon 2005.

41. Βλ. π.χ. O. PÄCHT, *La miniatura medievale*, μετάφραση στὰ ἰταλικά, Torino 1994, 65 κ. ἐξ.

42. Βλ. BRIQUEL-CHATONNET κ.ἄ., *Manuscrits chrétiens*, B15 φωτογραφία.

43. Ὅπ. π., B40 φωτογραφία.

Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸν χώρο τῆς συγκριτικῆς Κωδικολογίας, κατὰ τὴν προσπάθειά μου νὰ συγκεντρώσω τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν γιὰ τὸ ἔργο *Il libro manoscritto*, διαπίστωσα ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς φάσεις μελέτης τῆς ὑλικῆς ὑπόστασης τοῦ βιβλίου στὶς σπουδὲς ἄλλων πολιτισμῶν βρίσκονται ἀκόμη σὲ κατάσταση λίγο παραπάνω ἀπὸ ἐμβρυακή, ἂν καὶ ὅλοι φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρονται – σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ - γιὰ αὐτὲς τὶς νέες ζυμώσεις. Ἄν πρὸς τὸ παρὸν δὲν θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μακροπεριοχές, ὅπως ἡ ἑβραϊκὴ (ἡ πρώτη, ὅπως εἰπώθηκε, ποὺ ἀνέπτυξε τὴν Κωδικολογία) ἢ ἡ ἰσλαμικὴ (ἐπὶ τοῦ παρόντος σὲ ἐξέλιξη οἱ σπουδὲς γιὰ τὰ ὑλικά δεδομένα τοῦ βιβλίου, ἂν καὶ θὰ ἐπιστρέψουμε σὲ αὐτό), ὥστόσο μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε τὰ μεγάλα βήματα ποὺ ἔκανε ἡ Κωδικολογία σὲ πολὺ λίγα χρόνια στὶς μικρότερες περιοχές ἢ στὶς ὑποπεριοχές. Γιὰ παράδειγμα ἡ αἰθιοπικὴ Κωδικολογία: μία καταπληκτικὴ δραστηριότητα καταγραφῆς καὶ καταλογογράφησης ἑνὸς τεράστιου ὑλικοῦ ποὺ βρίσκεται διάσπαρτο στὸν κόσμος, καθὼς καὶ μικροφωτογράφησης καὶ συγκρότησης βάσεων δεδομένων. Καὶ ὅλα αὐτὰ γιὰ τὴ χειροποίητη παραγωγὴ βιβλίων μιᾶς ἀπομονωμένης καὶ συνεπῶς συντηρητικῆς περιοχῆς ποὺ δημιούργησε τὸν δικό της γραπτὸ πολιτισμὸ (στὰ ἀρχαῖα ge'ez) βασισμένη σὲ κείμενα ἑλληνικὰ καὶ ἀκολουθῶς ἀραβο-χριστιανικά⁴⁴. Ἡ ἐπίσης ἡ Κωδικολογία τῶν χειρογράφων τῆς Ὑεμένης, ἡ ὁποία ἀποκάλυψε σημαντικὲς καὶ ἰσχυρὲς πτυχὲς ποὺ κάνουν τὰ βιβλία ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἀραβικὴ παραγωγὴ: γιὰ παράδειγμα ὁ πρῶμος (πρὶν ἀπὸ τὸ 1200) τρόπος ἀρίθμησης τῶν τευχῶν (στὴ μέση τοῦ τεύχους) ἢ τὰ πρῶμα φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χαρτιοῦ· ἀλλὰ καὶ ἡ γνωστοποίηση μιᾶς συνταγῆς γιὰ τὴν παραγωγὴ χαρτιοῦ, ἕως τότε σχεδὸν ἄγνωστης, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 2002 ἀπὸ τὸν Gacek ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ al-Muzaffar Yusuf, *Ἐπιτομὴ τῶν χειρωνακτικῶν τεχνῶν*, ἡ ὁποία πραγματεία παραδίδεται μόνον ἀπὸ τρεῖς χειρόγραφα, ἂν καὶ ἡ παραπάνω συνταγὴ ὑπάρχει μόνο σὲ ἓνα

44. Βλ. κυρίως A. BAUSI, La catalogazione come base della ricerca. Il caso dell'Etiopia, *Zenit e Nadir*, στὸ: *I manoscritti dell'area del Mediterraneo: la catalogazione come base della ricerca. Atti del seminario internazionale, Montepulciano 6-8 luglio 2007*, ἔκδ. B. CENNI – CH. M. F. LALLI – L. MAGIONAMI, Roma 2007, 187-108· ἐπίσης S. UHLIG – A. BAUSI, Manuscripts. Ethiopic Manuscripts, στὸ: *Enciclopedia aethiopica* τ. 3, Wiesbaden 2007, 738-744.

ινδικὸ τοῦ 1471⁴⁵. Γενικὰ στὸν ἰσλαμικὸ αὐτὸ τύπο χαρτιοῦ ἀφιερώθηκαν πολὺ πρόσφατες πειραματικὲς μελέτες, καινοτόμοι συγκριτικὰ μὲ αὐτὲς τοῦ 2001 τοῦ Loveday⁴⁶.

Ἐξάλλου εἶναι περιττὸ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι τὸ νὰ μιᾶς γιὰ Ἰσλαμισμό σημαίνει νὰ ἀναφέρεσαι ὄχι μόνο σὲ μία θρησκεία, ἀλλὰ καὶ σὲ μία ἐκτενέστατη κουλτούρα, ποὺ μεταξὺ ἄλλων βασίζεται στὴ γραφὴ - στὴ συμβολικὴ ἀξία τῆς γραφῆς -, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζει ἡ ἰδέα τῆς ὁμορφίᾳς καὶ γι' αὐτὸ διαφοροποιεῖται, ἀκόμη καὶ μέσα στὴν ἐνιαίᾳ βάση τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφαβήτου. Ἐνα ἀραβικὸ χειρόγραφο τοῦ Maghreb δὲν πρέπει καὶ δὲν γίνεται νὰ συγγέεται μὲ ἓνα περσικὸ ἢ ἀκόμα καὶ μὲ ἓνα ὀθωμανικὸ τουρκικὸ: διαφέρουν μέχρι καὶ τὰ χρώματα καὶ τὸ στήσιμο τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων (ἂν καὶ δὲν διαθέτω εἰδικὲς γνώσεις γιὰ νὰ πῶ περισσότερα). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἄλλες ἰδιομορφίες διαφοροποιοῦν, μὲ τὴ σειρά τους, τὸ ἀραβικὸ χειρόγραφο ποὺ κατασκευάσθηκε στὴν Ἰσπανία: αὐτό, καθὼς βρέθηκε σὲ μία περιφερειακὴ τοποθεσία τῆς Δύσης, παραμένει ἀγκιστρωμένο στὶς παλαιότερες ἰσλαμικὲς συνήθειες (λ.χ. στὴ χρῆση τῆς περγαμνῆς, ποὺ κράτησε περισσότερο, καὶ τοῦ πενταδίου ὡς βάσης γιὰ τὴ σύνθεση τῶν τευχῶν ἢ τὴ μεταγενέστερη [15ος-16ος αἰῶνας] υἱοθέτηση, ἂν καὶ ὄχι τακτικά, τῆς παραπομπῆς ὡς μέσου δήλωσης ἀλλαγῆς τεύχους). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παρατηρεῖται μία ἀπόκλιση ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς καὶ/ἢ τὶς ἐξελίξεις ποὺ διαπιστώνονται στὸν ὑπόλοιπο ἰσλαμικὸ κόσμος, ἀλλὰ, ἐπιπλέον, καθὼς ὁ ἴδιος ἐγκαθίσταται στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ, γίνεται ἐπίσης σημαντικὸς ἐνδιάμεσος γιὰ τὸ πέρασμα στὴ Δύση συνηθειῶν τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ 1993 ἡ Paola Orsatti

45. A. GACEK, On the Making of Local Paper: A Thirteenth Century Yemeni Recipe, στό: *La tradition manuscrite en écriture arabe*, ἔκδ. G. HUMBERT (= *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 99-100 (2002), 79-93). Ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Ὑεμένης, βλ.: A. D'OTTONE, La produzione ed il consumo della carta in Yemen (secoli VI-IX H./A.D. XII-XV). Primi risultati di una ricerca quantitativa, *Gazette du livre médiéval* 44 (2004), 39-49. THE ΙΔΙΑΣ, La carta in Yemen: osservazioni sulle provenienze e i materiali, *Gazette du livre médiéval* 45 (2004), 56-58, καὶ ἐπίσης THE ΙΔΙΑΣ, *I manoscritti arabi dello Yemen. Una ricerca codicologica*, Roma 2006.

46. H. LOVEDAY, *Islamic Paper. A Study of the Ancient Craft*, London 2001· βλ. τώρα καὶ C. COLINI, *Uno studio sperimentale sulla carta islamica: analisi storica, codicologica e scientifica, Tesi di laurea in metodi e tecnologie per la conservazione ed il restauro dei beni librari, Università degli Studi di Roma Tor Vergata*, Roma ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2010-2011 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

ἔστρεφε μὲ τρόπο πρωτοποριακὸ τοὺς προβολεῖς στὶς «μεταβλητὲς» - γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἓναν ὅρο τῆς ποσοτικῆς Κωδικολογίας - τοῦ ἰσλαμικοῦ κώδικα βάσει τῆς γεωγραφικῆς μετατόπισής του. Ἐκεῖνο τὸ πρῶτο, θεμελιῶδες, ἄρθρο, δημοσιευμένο στὰ πρακτικὰ τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὰ *Ὑλικά καὶ τὶς Τεχνικὲς τῶν Βιβλίων*, ἐγκαινίαζε τὴν ἰσλαμικὴ Κωδικολογία, τῆς ὁποίας τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιο, στὰ γαλλικά, ἐκδόθηκε μόλις τὸ 2000⁴⁷.

Μία ἀπὸ τὶς συνήθειες ποὺ ἀνέφερα εἶναι ἡ χρῆση τῆς παραπάνω *māstara* γιὰ τὴ χαράκωση τῶν φύλλων, χρῆση ποὺ μαρτυρεῖται ἤδη στὰ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα, πέρα ἀπὸ τὰ ἀραβικά, καὶ στὴν Ἰσπανία - ὅπως ἀνέφερα - ἀπὸ τὸ 1422 καὶ ἐξῆς.

Τώρα, ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες ἔρευνές μου προέκυψε ἓνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο: ὅτι, δηλαδή, καὶ τὸ βυζαντινὸ χειρόγραφο ἀκολουθεῖ ἀποκλειστικὰ αὐτὴ τὴ χρῆση, χαρακώνοντας κάθε ὄψη *verso* τῶν φύλλων ἐνὸς τεύχους. Προσοχὴ ὅμως: μιλάμε γιὰ τὸ μεταβυζαντινὸ χειρόγραφο (δηλαδὴ μετὰ τὸ 1453), ἑλληνικῆς καὶ ὄχι ἰταλικῆς παραγωγῆς - δηλαδὴ ὄχι τὸ χειρόγραφο ποὺ παράγεται ἀπὸ ἑλληνες μετανάστες. Αὐτὰ εἶναι τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς συγκριτικῆς κωδικολογικῆς ἔρευνας ποὺ πραγματοποιοῦν ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα, ἀρχικὰ χάρις σὲ μία ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος Ἀλέξανδρος Ὠνάσης⁴⁸, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη δημοσιευθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια ἀποσπάσματα σχετικὰ μὲ γραφεῖς, λ.χ. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐπικεντρώνεται στοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, μὲ μελέτη τῆς τυπολογίας τῶν ὑλικῶν στὰ βιβλία σὲ σχέση μὲ τὶς τυπολογίες τῶν κειμένων καὶ τῆς γραφῆς.

Εἰδικὰ ἡ σύγκριση μὲ διάφορους γραφεῖς ποὺ ἐργάζονται καὶ στὴν Ἰταλία κατέστησε φανερὴ τὴν ἐξῆς ἀντίθεση (ἂν καὶ χρειάζεται ἀκόμη ἐμβάθυνση, κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς δυσκολίας, μερικὲς φορές, νὰ διακρίνει κανεὶς τοὺς διαφορετικοὺς τύπους χαράκωσης): τὴν πλήρη ὁμοιομορφία τῆς Ἀνατολῆς ὡς πρὸς τὴ χρῆση αὐτοῦ τοῦ μηχανικοῦ ἐργαλείου, ἀπέναντι σὲ κάποια μὴ κανονικότητα ἢ σὲ κάποια ποικιλία χρήσεων ποὺ παρατηρεῖται στὴ Δύση. Πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης,

47. ORSATTI, *Le manuscrit islamique*. DÉROCHE, *Manuel*, ἔκδ. στὰ ἀγγλικά 2005, στὰ ἀραβικά 2007, στὰ ἰταλικά ὑπὸ ἔκδοση. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le livre manuscrit arabe. Preludes à une histoire*, Paris 2005.

48. Alexander Onassis Public Benefit Foundation, 11th Foreigners' Fellowships Programme 2005-2006.

σὲ μία ομάδα πενήντα δύο ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ ἀντιγράφηκαν ἀπὸ γνωστοὺς γραφεῖς τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ φυλάσσονται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ, καὶ τοὺς ὁποίους συγκέντρωσα πρὶν ἀπὸ τὸ κλείσιμο γιὰ ἀνακαίνιση τῆς βιβλιοθήκης, ἡ χρήση τῆς *mástara* ἀνέροχεται στὸ ἐξήντα τοῖς ἑκατὸ καὶ πρακτικὰ εἶναι σχεδὸν συστηματικὴ μόνο ἀπὸ ἐκείνους τοὺς γραφεῖς ποὺ παραμένουν ἐνεργοὶ στὴν Ἀνατολή. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε ὅτι βρισκόμαστε σὲ μία κατάσταση ὁσμωσης μὲ τὴ μουσουλμανικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἐπιβεβαίωση ἔρχεται ἀπὸ τὸ προφανὲς γεγονὸς ὅτι διευρύνοντας τὴν ἀποδεκτικὴν σὲ ἄλλες βιβλιοθηκὲς τῆς Ρώμης, σὲ ἔργα Ἑλλήνων ποὺ ὅμως ἐργάζονται σὲ δυτικὸ περιβάλλον - ἢ ἀκόμη καὶ σὲ προϊόντα ποὺ ἀπευθύνονταν σὲ ἰταλοὺς οὐμανιστὲς - ἡ συνήθεια νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ *mástara* τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὴ χαράκωση δὲν εἶναι πιὰ ἀποκλειστικὴ, ἀλλὰ ἴση μὲ αὐτὴ τῆς χρήσης τῆς αἰχμηρῆς ἀκμῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κτένας, καθὼς καὶ χρωμάτων ἢ μολυβιοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς λατινικὲς συνήθειες. Πράγματι, αὐτὲς οἱ περιπτώσεις χαράκωσης ἐλληνικῶν χειρογράφων μὲ λατινικὸ τρόπο, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς, εἶναι ἐντελῶς ἀπρόσμενες, ὅπως τὸ πρῶτο μέρος (φ. 1-160) τοῦ κώδ. Angelicanus gr. 101, μὲ πλατωνικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι γραμμένο ἀπὸ κάποιο ἀνώνυμο χέρι⁴⁹, ἀλλὰ ἀσφαλῶς σχεδὸν σύγχρονο μὲ ἐκεῖνο τοῦ δεύτερου μέρους, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Μεσοβότη, καὶ φέρει χαράκωση μὲ χρώματα, μὲ διάτρησι ἀπὸ κτένα στὸ κάτω περιθώριο, κοντὰ στὴ δεξιὰ γωνία.

Ἡ ἔρευνα, ὅμως, πρέπει νὰ προχωρήσει, καθὼς μάλιστα ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Jean Irigoín, τὸ 1991, εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἀβεβαιότητα σχετικὰ μὲ τὰ ἐργαλεῖα χάραξης ποὺ χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἐλληνικὰ χαρτῶα χειρόγραφα δὲν ἔχουν ἀκόμη ξεκαθαρίσει τὰ πάντα⁵⁰. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὴν ἀπουσία καὶ διάτρησι καὶ χαράκωσης, πού, ἴσως, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ χρήση τοῦ «ψευτο-χάρακα» ἢ μολυβιοῦ ποὺ σήμερα εἶναι

49. Aen. PICCOLOMINI, *Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae: Praefatio, Studi Italiani di Filologia Classica* 4 (1896), 140-141· βλ. καὶ *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 3. Teil, *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, σύνταξη E. GAMILLSCHEG μὲ τὴ συνεργασία τῶν D. HARLFINGER - P. ELEUTERI, Wien 1997, 363 καὶ 530, ὅπου ἡ ἀπόδοσις τοῦ πρώτου μέρους στὸν Valeriano Albini χαρακτηρίζεται ἐσφαλμένη.

50. J. IRIGOIN, *Typologie et description codicologique des manuscrits de papier*, στό: *Paleografia e codicologia greca. Atti del II colloquio internazionale (Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983)*, ἔκδ. D. HARLFINGER - G. PRATO μὲ τὴ συνεργασία τῶν M. D'AGOSTINO - A. DODA, τ. 1, Alessandria 1991, 275-303, κυρίως 296.

ἐξίτηλο, ἢ τῶν ραβδώσεων καὶ τῶν ὑδάτινων γραμμῶν (τοῦ χαρτιοῦ) ὡς γραμμῶν ἀναφορᾶς γιὰ τὴ γραφή. Πολλοὶ κώδικες τοῦ διάσημου γραφέα Giovanni Onorio da Maglie, *scriptor* τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, στὸν ὁποῖο ἀφιέρωσα μία μονογραφία⁵¹, δὲν φέρουν ἴχνη χαράκωσης, ἀλλὰ μὲ τὸν γραφέα αὐτὸ βρισκόμαστε ἤδη στὸν προχωρημένο 16ο αἰώνα (1535-1563). Ἀντιθέτως στὴν παλαιότερη ὁμάδα κωδίκων, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάντων, αὕτὴ ἡ ἀπουσία εἶναι τῆς τάξης τοῦ δεκαοκτῶ τοῖς ἑκατό: παρατηρεῖται σὲ ἓνα μέρος τῶν ἔργων τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ (1400-1475/6) ἢ σὲ πέντε ἀπὸ τὰ ὀκτὼ χειρόγραφα τοῦ Στεφάνου Μηδείας (ἔδρασε μεταξὺ τοῦ 1412 καὶ τοῦ 1442). Ἐξάλλου τονίζω ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς τοῦ Γεωργίου Τριβιζία, ποὺ ἀπὸ τὴν Κρήτη πέρασε καὶ ἔζησε στὴ βόρεια Ἰταλία (1423-1485) εἶναι χαρακωμένο, πιθανῶς μὲ ἐκτύπωση (*mástara*), ἂν καὶ ἐνίοτε φαίνεται χαρακωμένο μὲ τρόπο μικτὸ (μὲ αἰχμηρὴ μύτη γιὰ τὶς κάθετες μόνο γραμμές).

Σὲ τί χρησιμεύει ὅλο αὐτό; Δὲν γίνεται ἱστορία καὶ κριτικὴ κειμένου θεωρῶντας ὡς αὐτόνομες μονάδες τὶς μαρτυρίες, δηλαδὴ τοὺς ὑλικοὺς παράγοντες: ἡ ἐξέταση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων δὲν πρέπει νὰ παραμελεῖται, οὔτε, ἐπομένως, καὶ οἱ συνέπειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτά, τόσο ἀπὸ ἀπόψεως ὑλικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὅσο καὶ - ἀπαραιτήτως - φιλολογικῆς. Ἡ ἐμβάθυνση καὶ ἡ καλύτερη γνώση αὐτῶν τῶν παραγόντων ἀποτελεῖ μία τελευταία ὑποστήριξη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν χωροχρονικῶν δεδομένων ἐνὸς χειρογράφου καὶ τοῦ κειμένου ποὺ παραδίδει, χωρὶς νὰ μιᾶμε γιὰ τὴν πολιτιστικὴ συνεισφορὰ ποὺ ἀπὸ μόνη τῆς μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἱστορία καὶ στὴν κοινωνικὴ ἱστορία.

Συνοψίζω. Μοῦ φαίνεται ὅχι μόνον προφανές, ἀλλὰ καὶ ξεκάθαρο ὅτι ἡ Κωδικολογία (στὸ πλευρὸ τῆς Παλαιογραφίας), ἡ ὁποία στὴ σκέψη τῶν ἰθυνόντων παρέμενε περιθωριακὴ, στίς σημερινὲς διδακτικὲς καὶ μορφωτικὲς κατευθύνσεις εἶναι μᾶλλον μία ἐπιστήμη ἀναγκαία γιὰ τὴν κατανόηση ἀναρίθμητων παραγόντων τοῦ τεράστιου πολιτιστικοῦ-ιδεολογικοῦ φορτίου, ἀλλὰ ἀναγκαία καὶ ὡς κολόνα ποὺ ὑποβαστάζει τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς γραφῆς καὶ ἐν συντομίᾳ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία ἐνὸς λαοῦ, καθὼς μάλιστα οἱ ἐφαρμογές της σήμερα φαίνονται ὅλο καὶ περισσότερο εὐρείες καὶ ἐκτενεῖς. Ὅπως κατέδειξε προσφάτως ὁ Paul

51. M. L. AGATI, *Giovanni Onorio da Maglie, copista greco (1535-1563)* [Accademia Nazionale dei Lincei, Suppl. 20 al *Bollettino dei Classici*], Roma 2001.

Bertrand ἀπὸ τὸ Institut de Recherche et d'Histoire de Textes στὸ Παρίσι, οἱ ἐφαρμογὲς αὐτὲς φθάνουν μέχρι καὶ στὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχείων!⁵²

Νομίζω ὅτι δὲν χρειάζονται ἄλλα λόγια γιὰ νὰ δείξω πόσο πιστεύω στὴν Κωδικολογία καὶ γιὰ νὰ συνεχίσω νὰ μεταδίδω στοὺς νεώτερους, σπουδαστὲς δικούς μου καὶ μὴ, αὐτὸ τὸ οὐσιῶδες ἐνδιαφέρον καὶ τὴν περιέργεια, ὥστε νὰ τὴ διατηρήσουμε στὴ ζωὴ, σὲ πείσμα τῶν πολυάριθμων δυσκολιῶν στὶς ὁποῖες βρισκόμαστε ὅλοι σήμερα, σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο· καὶ κατ' ἐπέκταση νὰ διατηρήσουμε στὴ ζωὴ, μέσω τῶν χειρογράφων, – ὅπως ἔγραψα – τὴν ἴδια μας τὴν πολιτιστικὴ ταυτότητα καὶ παράδοση.

52. P. BERTRAND, Une codicologie des documents d'archives existe-t-elle?, *Gazette du livre médiéval* 54 (2009), 10-18.

LA CODICOLOGIA
RUOLO, ORIENTAMENTI E NUOVE FRONTIERE

Esame del significato della Codicologia, nel termine e nel concetto, dall'intuizione di Montfaucon attraverso le interpretazioni più significative della storia degli studi, per arrivare alle conclusioni dell'Autrice, che, ponendo in primo piano la simbiosi tra libro/contenitore e testo/contenuto, intende la Codicologia nel senso più integrale dello studio del libro manoscritto, non avulso dalla dimensione filologica che nel progredire degli studi "materiali" sembra oggi accantonata. La Codicologia come "Archeologia del libro" apre comunque nuove prospettive con metodologie di ricerca che mirano ad un approccio dinamico, puntando soprattutto alla ricostruzione dei gesti e della psicologia dell'artigiano medievale. Ne sono testimonianza le differenti interpretazioni di *mise en page*, o il campo di indagine sulla rigatura, col chiarimento dei concetti di tecnica e di metodo, e del funzionamento dei diversi strumenti meccanici, su cui purtroppo le fonti sono reticenti. Tutto ciò può ricevere nuova luce solo da uno studio comparato tra le diverse civiltà del Mediterraneo, che vede l'incontro-scontro tra Cristianesimo e Islam, e le ricerche in corso di chi scrive hanno già dato diversi esiti positivi. Per esempio, l'utilizzo dell'orientale *mastara* viene recepito sistematicamente nelle tecniche metabizantine, ma non è esclusivo nella produzione greca occidentale, influenzata dal mondo latino: solo la Storia può dare spiegazione di fenomeni o tradizioni altrimenti incomprensibili, indispensabile supporto alla critica testuale.